

М.С. Коковтың «*Өріністіг тоғазыг*» улуғ чооғынаңар

Хакас чонның 1930 чыллардағы чуртазын ідөк М. Коковтың «*Өріністіг тоғазыг*» улуғ чооғы чарытча. Ол М.С.Коковтың иң улуғ произведениезіне саналча. «*Өріністіг тоғазыг*» ікі чардыхтаң пүт парған. Пастағы чардыхта өөн матырларның – Романнаң Таяның – тоғасханы паза ыырчылардаң тоғыр харбазығ апарғаны хоосталча. Ікінчизінде – наа хоныхтағы істеніс паза матырларның Ада чир-суу үчүн чаада араласханы. Мындох Романнаң Таяның ікінці өріністіг тоғазии чарыдылча.

Өөн матырларның омалары саарбах тустаң сығара көзіділчелер. Автор оларның сағыстары тиліпчеткенін, хылыхтары тыыпчатханын, көңні алысханын, чиит чүректе көөленіс оды тамылыбысханын ол тустағы киректерні хоостаанынаң палғалыстыра көзітче. Андағ оңдайнаң, прай улуғ чоохтағы хорығлар чуртаснаң пик палғалыс парғаннар паза амғы хығырығчыларға колхозтар төстелчеткен чыллардаңар, ах финнердең тоғыр чаадаңар оңағ пирчелер.

«*Өріністіг тоғазыг*» улуғ чоохтың полтазын, тілін, матырларның омаларын төстирінде М. Коков чонның пазылбин пүткен оңдайларынаң алғым тузаланча. Хакас нымахтарында чіли, хайда өөн матыр удаа өкіс олған полча, «*Өріністіг тоғазыгда*» Тая – пабазы-ічезі чох халған хызычак. Таяны аны сүрісчеткен **Чомитнең Соркайдан**, нымахтағы матыр осхас, хыйға, өткін, туртухпас Роман оолах ал халча.

Оңның нимес матырлар – хачан-да пайлар полған, че амды наа хоныхтаң тоғыр күрезіг апарчатхан Чомит паза Соркай – фольклор кибірлері хоостыра чабал, соғын хоостал парғаннар: «*Оларның пірсі ортылап парған кізі, алнына түкпейе сыххан хамахтыг, харагы чох таа осхас, пурны синінең иртіре улуғ, хабырылған, алтындағы ирні паза оң харагына туу тартылған ханныг ах сал аны хайда даа танир таныхтыг иткеннер. Ол хамчызын пірде пүре тудыбызып, пірде изер пазына саарып, тыстанмин турған. Аның арғызы чибіргі тоғысча частыг, садыра сырайлыг, пөзік сынныг кізі полған. Ырахтын*

көрзе – ат үстүндө ат килиген осхас, чагынтын көрзе, тирек осхас, аны оолах, азахтарын тардайтпа пазып, пазын чоғар идип аңдаан». Андағох чабал оларның хылығы паза тілі. Оңның паза оңның нимес матырларның омаларын хоос параллелизм тирең чарыдарға полысча: улуғ чоох пасталчатханда, Роман Таяны пүүр ахсынаң ал халған, соонаң – кизи тееріліг пүүрлердең. Хакас фольклорында удаа тоғасчатхан тоғырлас оңдайы, **«Өріністіг тоғазыг»** улуғ чоохтың матырларның тастындағы көрімін, хылиин, тудынчатханын, чоохтанчатханын көзидерінең пасха, чонның чуртазы чахсы саринзар алысчатханын иргідегі паза амғы тустағы чир-чайаанның омазы пастыра көзидерге киректелче: *«Хайдаг табырах алысча чуртас! Пу наада ла Таргы чул чазызы өліг чир полған. Анда пайларның чайгыда мал турчаң хазааларынаң паза чалчылары чуртачаң пір-ікі туралардаң пасха ниме чох полчаң. Чазының істін яңыландыра узун мойынның турналар, пора хузурухтыг торгайлар үзүгі чох тапсас турчаңнар. Хараагызын пүүрлер улузып, чазының халын уйгузын чарбыхтырчаңнар. Че амды хайдагдыр ол? Аның күрдек көксін колхозтарның маллары турчаң көп санныг хазаалары, астарын урчаң аңмарлары, колхозниктер чуртапчатхан туралар чазапчалар. Иргідегі сас оттарның орнына айга, күнге сусталып, астар өсчелер, турналарның тапсасчаңнарын, пүүрлернің улусчаңнарын тракторлар күзүрөзі, машиналар гудоктары алыстырыбысханнар»*.

Отыс чылларда литература тілі ам даа чахсы төстелгелек полған, че анда даа полза, **«Өріністіг тоғазыг»** улуғ чоох орта паза хоос тілнең пазыл парған. Анзы улуғ чоохтыг пастағы чардығында паза чир-чайаанның көрімнерінде уламох чахсы көрінче. М. Коковтың чайаачы узынаңар улуғ чоохта удаа учурапчатхан паза килистіре тuzаланылчатхан тиннестіріглер (*«Хыл тузахха хаап парған күркүлер чили, аның алнында күс чох полғаны сын кирексер сагыс хабынарға полысхан»*; *«Түрчеде ле көпееннер, хой ла чөртчеткендегі чили, турглап халғаннар»*; *«Париган сыынаң, киме сайга турды, чоох тубіне читті теенни, вагон істінде сып-сым пол парған»*; ан.п.), чонның иптіг чоохтары, сиспектері (*«Изірік кизее талай тісче теенни, пістег чииттерге таг хузух*

кибегі ле осхас»; «Хамчының пір пазы магаа тегзе, паза пірсі поэңарға теер теенім сын ма?»; «Чурттағы харасхы киректер ирте алай ба орай іле сығадырған ниме»; ан. п.) киречілепчелер.

«Өріністіг тоғазыг» улуғ чоохтың пастағы чардығы пөзік хоос синде пазыл парған. Мында автор матырларның омаларын, хылыхтарын, оларның аразындағы чоохтазығлары паза иткен нимелері пастыра, чир-чайааннаң палғалыстыра тирең паза хоос көзідерге күстенче. Иди чир-чайаанның омазынаң килістіре тузаланғаны М. Коковтың хоос узы пай полчатханын киречілепче. Роман чымыйған ыырчыларны айас чылығ күнде чиңіп алча, олар, тізең, постарының чабал киректерін хазыр наңмырлығ хараада итчелер. Че ікінчі чардых, хайда М. Коков матырларның, Ада чир-суғларын арачылап, пасха-пасха нациялығ чоннаң пірге ах финнердең тоғыр чааласханын көзітче, авторның читіре тоғынарға маңнанмааны іле пілдірче. Аның пүдізі ілчір, матырларның омалары толдыра хоосталбааннар. Көзідімге алза, Романнаңар пазылча: *«Ол түгенчі чылларда прай саринаң өс парған. Ортымах школаны тоозып, армияа парған. Анда ікі чыл чарым пол килген. Анаң комбайнер курзына чөрген. Сагам комбайнёр-стахановец полча, нормазын 200-300 процентке толдырча»*. Пу үзікте матыр істенчі ле чіли көзіділче, мында хоос паалағ алай чайаачы көріс чоғыл.

Ікінчі чардыхтың читіре тоғынылбаан сари – ол орыс сөстерінең көп тузаланғаны. Анзы ол тустағы литература тілінің өзізінең сылтағлығ паза, улуғ чоох читіре пазылған полза, мындағ читпестер түзеділерчіктер тіп санирға чарир. Андағ даа полза, 1930 чылларда, хачан наа ла төстелчеткен хакас литературазының поэның кибірлері ам даа чох полған, М.С. Коковтың *«Өріністіг тоғазыг»* улуғ чооғының чарыхха сыхханы уғаа тузалығ полған. Орыс литература кибірлеріне паза хакас фольклор ондайларына төстеніп, матырларының омазын ол чылларда полған хорылыстарнаң палғалыстыра чарыдып, автор чонның чуртазын, пай тілін өтіре пілчеткенін киречілеп, улуғ чоох соондағы хакас прозаиктерге пик чөлег полған, М.С. Коковтың ады, тізең, хакас литературазының тархынынаң чарылчаа чох палғалыстығ полча.

Иди М.С. Коков хакас литератураның төстөгүзі полып, поэзияны тиксі чайаачызынаң хакас кибелене, прозазына паза драматургиязына хозым иткен. Ол фольклорның паза орыс литератураның хоос кибірлерін хакас литературасында пиктеен, хакас кизінің сағыс ондайын, чуртасха көрізін, хылиин паза кибірліг чуртазын көзіт салған.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. - 278 с.
3. Хакасская литература: Учебник для учащихся 10-11 классов общеобразовательных учреждений (филологический профиль). - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2007. - 248 с.